

Ю. В. Болтрик, О. С. Пробийголова, Л. В. Кармазіна,
Д. П. Куштан, С. П. Коломієць

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА НА ГОРІ ЛИСУХА

Канівська експедиція ДП ОАСУ розпочала дослідження городища на горі Лисуха біля с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Превентивні археологічні роботи на пам'ятці обумовлені потраплянням її в зону будівництва Канівської ГАЕС. Період функціонування цього городища – від часів скіфської культури до черняхівської.

Попередні, малі за обсягом, роботи на горі Лисуха були здійснені в 2004–2005 рр. експедицією ІА НАНУ під проводом В. О. Петрашенка. Окрім інформації про час функціонування городища, було встановлено, що гору, приблизно на висоті 60–70 м над рівнем заплави, було охоплено невеликим валом з дерев'яними конструкціями.

Сама гора (її вціліла частина має площу біля 4,5 га) видовженої в плані форми, витягнута вздовж берега Дніпра на 0,5–0,6 м. В середині 80-х років минулого сторіччя будівельною технікою розділили гору на дві нерівні частини, малу північну та більшу південну. Головні роботи експедиції зосереджено на південній частині, як такій, що безпосередньо потрапляє в зону будівництва. Гора Лисуха саме в південній частині на піднесеному плато, має ще один видовжений пагорб висотою 40–50 м. Пагорб увінчано геодезичним знаком «170», що значною мірою допоміг зорієнтуватися у вкритій густим лісом та чагарником місцевості. Початковими роботами, з'ясовано, що західні та південні схили гори були ескарповані і за 10–12 м вниз від зовнішнього краю валу мали рів глибиною до 2,2–3 м, при ширині понад 5 м. З боку Дніпра (зі сходу) гора Лисуха має круті схили, але час їхнього утворення ще потребує з'ясування.

Гору Лисуху позначено на картах XIX–XX ст. І схоже, що ця назва має давнє походження і перегукується з подібними назвами, притаманними київському нагір'ю, а також і більш широкого ареалу, що сягає і Нижнього Дніпра. З горою Лисуха перегукується Гора Красуха біля Витачева за 50 км вверх по Дніпру. Нагадаймо Дівич гору біля Трипілья та Іван Гору біля Ржищева (за 30 км від Ли-

сухи), а також весь комплекс гір біля Канева (сусідні Дідів Шпиль, Бабину Гору, більш віддалені Пилипенкову та Чернечу гори).

Схоже, що гора Лисуха зазнала певного перепланування (вирівнювання поверхні та ескарпування) ще за часів доби раннього заліза, вірогідно, з доробками в ранньосередньовічний час. Наявність крутого урвища з боку Дніпра та глибоких балок з протилежного боку (переважно з заходу) робили городище на горі важкодоступним.

Свого часу В. О. Петрашенко в південно-західній частині городища, в густій рослинності, знайшла невеликий вал та зачистила в ньому залишки обвугленої дерев'яної конструкції, що лежали на глибині біля 1 м від сучасної денної поверхні. Три перетини рову підтверджують спостереження В. О. Петрашенка стосовно їхніх параметрів, хоча слід зауважити, що глибина рову сягає понад 1,5 м, переважно це глибини 2–2,25 м при ширині 5–6 м. **Перетин рову 1** на бермі біля **схилу Західного (W) розкопу** виявився з несподіваними знахідками. Тут над дном рову виявлено черняхівську кераміку, що дещо змінює уявлення про оборонні споруди, як такі, що зроблені в скіфський час. Проте подальші розкопки рову більш широкими площами мають дати відповідь на питання про час спорудження оборонних споруд.

Стосовно валу та його конструкції слід зазначити, що з трьох його перетинів у двох місцях виявлено наявність дерев'яних елементів конструкції. Тобто, залишки дерева простежуються не під всією поверхнею валу. Вертикально вкопані колоди (діаметром 0,25–0,3 м) створювали частокіл, а основу на шару валу посилювали попередньо обпалені дерев'яні кліті. Це горизонтально покладені вздовж валу плахи, з поперечною перев'язкою півтораметровими дубовими колодами.

На городищі було закладено чотири розкопи, які прокопано на глибину в середньому 0,5–0,6 м. **Західний (W) розкоп** загальною площею 866 м², **Східний (E) розкоп** площею 899 м², **Південний (S)**, площею 396 м² та **Центральний (C)** площею 463 м².

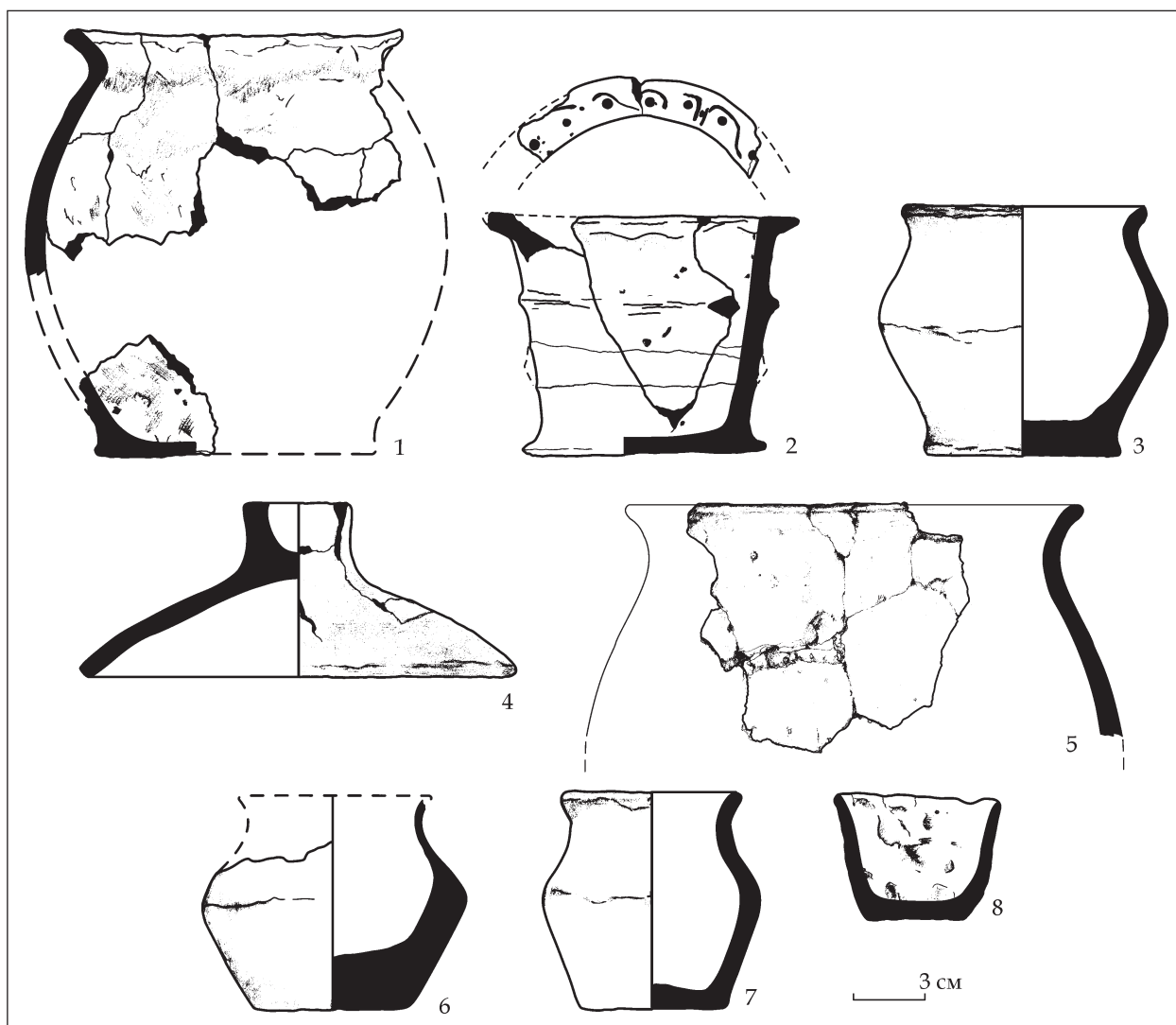

Рис. 1. Ліпний посуд з городища на горі Лисуха

Стратиграфія нашарувань: 1) 0–0,4 м — темно-сірий гумус (орний шар); 2) від 0,4 м до 0,7 м — щільний гумусний ґрунт; 3) 0,7–0,9 м темний ґрунт широкої виїмки перед валом; 4) від глибини 0,9 м залягає жовтий суглинок, що чергується з лінзами піску.

Культурний шар на городищі (в тих місцях, де він зберігся) практично позбавлений масових знахідок. Трапляються поодинокі уламки кераміки широкого хронологічного діапазону: від часів трипільської культури до середньовіччя. Проте, переважно домінують фрагменти зарубинецького часу. Це ліпна та гончарна кераміка, численні фрагменти амфор. Більша частина археологічного матеріалу походить з об'єктів. Серед археологічно цілих форм на городищі виявлено дрібну банкоподібну посудину (рис. 1: 8) та біконічний глечик із масивним денцем (рис. 1: 6).

На **Центральному (С) розкопі** відкрито чотири об'єкти різного часу та різного призначення.

Об'єкт 1 вірогідно є місцем функціонування металообробної майстерні. На площі розкопу вона має вигляд плями округлої форми (3,75 × 2,85 м) з чорноземним заповненням. По краях ями фіксуються сліди обпаленого ґрунту. Як в самому об'єкті, так і навколо нього концентруються залишки металообробництва: дрібні шматочки шлаків, фрагменти плавильних тиглів, уламки бронзових пластин, скручені смужки бронзового листа. В об'єкті зафіксовано наявність двох печей: одна під східним, інша під західним краєм, обидві з обпаленими стінками. Більш виразною є західна піч, влаштована в круглій ямі, внутрішня її частина заповнена перепаленим та ошлакованим ґрунтом. На північ від цієї печі зафіксовано розвал ліпного круглобокого горщика з відігнутим вінцем (рис. 1: 1).

На південний захід від металообробної майстерні знаходився об'єкт 2. Це яма округлої форми розміром 1,5 × 1,2 м, заповнена темним ґрунтом. У верхній її частині знайдено уламок від тигля з ошлакованою внут-

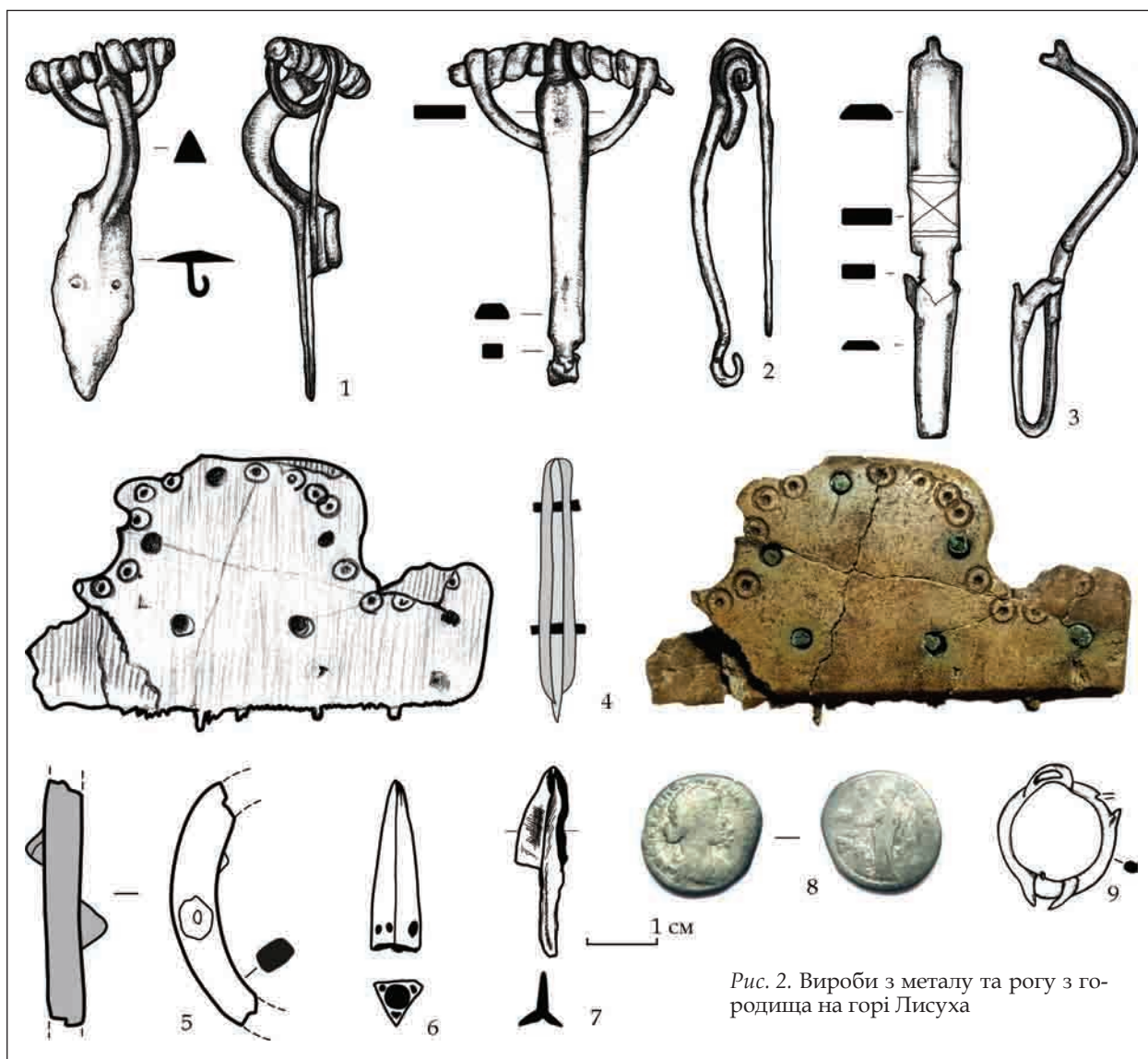

Рис. 2. Вироби з металу та рогу з городища на горі Лисуха

рішньою поверхнею та уламок бронзового виробу. На захід від ями простежено дугоподібне скупчення каміння. Можливо, яма була технологічним додатком до металообробної майстерні.

Об'єкт 3 — вірогідно, сміттева яма округлої форми (0,95 × 0,9 м). У заповненні ями є кістки великих тварин, уламки ліпного та сіро-глиняного кружального посуду. Від рівня виявлення яма має глибину 0,2 м.

Об'єкт 4 — поховання 1 зафіксоване на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні (слід зазначити, що над похованням шар ґрунту було зрізано технікою при підготовці до першого будівництва Канівської ГАЕС, у 1980-і рр.). Тіло небіжчика було покладено до ями овальної форми на глибині 0,55 м, що була орієнтована за лінією північний схід — південний захід. Поза небіжчика (зважаючи на відсутність супровідного інвентарю) може свідчити про приналежність поховання представникові кола Бабинської культури.

У верхньому шарі південної частини Центрального розкопу неподалік від траншеї В.О. Петрашенка були знайдені: уламок гончарної миски з піддоном та сарматська курільниця (рис. 1: 2).

На Західному (W) розкопі біля валу виявлені вістря стріл: бронзова тригранна скіфська (рис. 2: 6) та залізна трилопатева сарматська (рис. 2: 7). Остання обставина змусила ретельніше обстежити дерев'яні конструкції валу відкриті раніше, з метою пошуків слідів вірогідного нападу. Для цього на ділянці в 10 м вздовж довгої осі валу була зроблена траншея, заглиблена на 0,2—0,25 м з ціллю відкрити та зрозуміти ситуацію в нижній частині конструкції. Завдяки довгому перетину вдалося простежити, що всі частини обгорілих колод мають нахил у південний бік. Кути нахилу колод складають 40—65°, це побічно вказує, що при горінні частокіл почав завалюватися в одному напрямку. Фіксація факту загального нахилу конструкції,

разом із виявленням бронзового та залізного наконечників стріл вказують, що дерев'яні конструкції валу були спалені загарбниками. Разом з тим горизонтальні частини дерев'яних конструкцій — кліті, схоже були спалені з технологічною метою ще самими будівничими.

На **Західному (W) розкопі** досліджено два об'єкти: господарська яма (об'єкт 1) та житло-напівземлянка (об'єкт 2).

Об'єкт 1, має округлу форму, розміри $0,75 \times 0,85$ м та глибиною 0,7 м від рівня денної поверхні. У заповненні ями містилися рештки кісток великої рогатої худоби, шматочки деревного вугілля та печина.

Об'єкт 2, напівземлянку виявлено на глибині 0,30–0,35 м, контур котловану в плані має неправильну прямокутну форму, заповнення світло-сірого кольору. Її розміри $3,6 \times 2,9$ м, орієнтована за лінією північний захід — південний схід. На глибині 0,3–0,4 м виявлено розвал нижньої частини ліпного горщика зі сферичним тулубом, амфорної тари (фрагмент двоствольної ручки та стінок) та кістки тварини, фрагменти стінок ліпного посуду. В центральній частині об'єкта збереглися залишки горілого дерева. У північно-східному куті котлована житла знаходилася *під-камін* ($1,0 \times 1,1$ м). На дні печі (0,55 м) поруч із залишками деревного вугілля виявлено глиняне кружало біконічної форми.

У південній частині житла виявлено дві округлі ями: південно-західна яма «А» ($1,7 \times 1,6$ м) і південно-східна яма «Б» ($1,5 \times 1,35$ м). У шарі заповнення ями «А» знайдено фрагмент одноствольної ручки світло-глиняної амфори та уламки вінця ліпного горщика. У заповненні ями «Б» на глибині 0,4–0,6 м містилися фрагменти ліпних горщиків, розвал покрішки (діаметр 18,4 см) випуклої форми з пустотілою ручкою (рис. 1: 4) та кружальної тарілки. Між ямами «А» і «Б», та дещо над ними знаходилось скупчення обпаленої глини.

Серед індивідуальних знахідок на **Західному (W) розкопі** слід згадати керамічні біконічне з насічками на ребрі й по краях та конічне кружала (орієнтовно зарубинецьке), срібний денарій Марка Аврелія (рис. 2: 8), фрагмент бронзового браслета з шипами (рис. 2: 5) і бронзове «кільце-підвіска з вушками» (рис. 2: 9) та «арбалетоподібна» фібула (рис. 2: 2).

На **Східному (E) розкопі** внаслідок зачистки його західного крила вдалося виявити два об'єкти (об'єкт 1 та 2) — залишки жител-напівземлянок.

Об'єкт 1 має неправильну прямокутну форму та розміри $6,4 \times 4,8$ м, довгою віссю орієнтований за лінією схід — захід. У пів-

нічно-східному куті розміщено піч круглої форми розміром $0,85 \times 0,9$ м. Товщина стінок печі 0,05 м. У південно-східному куті землянки знайдено яму неправильної овальної форми розміром $1,3 \times 1,0$ м при глибині 0,42 м від рівня підлоги. Вздовж західного борту землянки простежено припічок завширшки 0,7–0,8 м та висотою 0,1 м від рівня підлоги. У північній частині припічка було знайдено ліпний неорнаментований горщик біконічної форми (рис. 2: 7). У заповненні житла виявлено розвал ліпного горщика із заглаженою поверхнею (рис. 2: 3) та низка фрагментів посуду ліпної формовки (рис. 2: 5) і камфорної тари.

Об'єкт 2, являє собою землянку прямокутної форми з розмірами $5,2 \times 3,5$ м, довгою віссю орієнтовану за лінією південний схід — північний захід. У центральній частині землянки простежується яма майже правильної прямокутної форми розміром $2,2 \times 2,0$ м при глибині 1,6 м від рівня сучасної поверхні. Яму було запущено з самого верхнього рівня землянки, тобто вона, імовірно, виникла пізніше за об'єкт 2. У північно-західному куті землянки досліджено яму овальної форми розміром $1,2 \times 0,9$ м при глибині 0,2 м від рівня підлоги, в якій знаходилося скупчення обпаленої глини, вугілля та дрібні уламки посуду (фрагменти денця кружальної сіро-глиняної миски на піддоні та стінок ліпного посуду) — можливо, рештки опалювального пристрою (каміна). Уздовж східної стінки землянки простежено ще одну яму розміром $2,0 \times 1,4$ м та глибиною 0,2 м від рівня підлоги. У шарі заповнення ями керамічний матеріал репрезентований фрагментами стінок сіро-глиняного та вінцями тонкостінних тарілок із залишками лаку на поверхні кружального посуду, фрагментами стінок амфор та стінок ліпного посуду.

Зауважимо, що біля житла 1, на південь від нього була знайдена фібула (рис. 1: 1) та уламок двоствольної ручки амфори (обидва артефакти, вірогідно, черняхівського часу). У північному крилі розкопу виявлено кістяний багатоскладовий гребінь з плічками, пластини верхньої частини якого скріплені бронзовими заклепками (рис. 1: 4). За своєю конструкцією гребінь належить до групи тришарових. Зовнішні пластини, оздоблені традиційним черняхівським концентричним орнаментом, формують спинку. А на внутрішній (вона збереглася частково) — були вирізані зубці гребня.

На **Південному (S) розкопі** вздовж внутрішньої сторони валу фіксується широка смуга (10–12 м) ресурсної виїмки, заповненої гумусованим піском і давнім перегноем, які, схоже, були сюди змиті дощами та розталими водами. Наявність лінзи пропеченої

глини разом з обгорілим деревом у західному перетині, дозволяє сподіватись, що нижні верстви центральної бровки будуть більш інформативними. На відкритій площі розкопу виявлено корпус фібули з бронзи (рис. 1: 3).

Попередні етапи досліджень дозволили встановити факт домінування об'єктів зару-

бинецької та черняхівської культур на городищі Лисуха. Тут важливо додати, що археологічний комплекс гори Лисуха демонструє тенденцію, не властиву традиційним поселенням зарубинецької культури, оскільки відомо, що населення цієї культури мешкало на великих неукріплених поселеннях.

А. В. Борисов, О. В. Марченко

ДОСЛІДЖЕННЯ У НИЖНЬОМУ ПОРОСІ

Пороська експедиція ІА НАНУ продовжувала роботи з обстеження пам'яток у басейні р. Рось та прилеглих територіях. У цьому сезоні розвідками охоплено територію Богуславського району Київської області та Городищенського, Канівського, Корсунь-Шевченківського, Смілянського, Черкаського районів Черкаської обл. Роботи здійснювались за участі співробітників Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини (директор — М. П. Сиволап, О. В. Марченко, А. О. Артеменко).

Основну увагу в роботі експедиції було зосереджено на повторному обстеженні давньоруських пам'яток регіону. Зокрема, здійснено обстеження городищ у басейні р. Росава. Більшість із них були відомі ще з середини ХІХ ст. Добре обстежені впродовж 1940–1950-х рр. Більшість із них досліджувалось більш як тридцять років тому. Ці пам'ятки за наявними матеріалами не було змоги надійно локалізувати на детальних топографічних картах. Стан їхньої збереженості був невідомий.

Рис. 1. Схема розташування пам'яток, обстежених у 2016 р.